

Aspecte ale urbanizării în America Latină

Radu Ioanid

Fenomenul de urbanizare propriu Americii Latine este consecința directă a unei dezvoltări economice și sociale caracterizate prin inegalitate și disfuncționalitate. Un mod specific latino-american al contradicției dintre sat și oraș a impus un tip de urbanizare specifică. Concentrarea în agricultură, în puține mîini, a mari suprafețe de teren, introducerea pe aceste suprafețe a unor tehnici de lucru moderne care necesită din ce în ce mai puțină mîină de lucru precum și mirajul orașului în care există eventualitatea unei retribuții mai mari decît a celei agricole, sînt cauzele generale ale fenomenului de urbanizare latino-american.

Trebuie subliniat că urbanizarea subcontinentului nu a fost determinată numai de industrializarea sa, ci și de dezechilibrele structurale agrare. De aici, marele număr de șomeri în mediul urban, de aici intensele zone de locuit urbane, „nereglementate” (favele). „Progresul regiunilor urbane moderne și industrializate are loc în defavoarea zonelor arhaice și tradiționale” arată Rodolfo Stavenhagen *, capitalul, mîina de lucru, produsele alimentare, provenind din zonele rurale, folosesc la dezvoltarea rapidă a regiunilor urbane, condamîndu-le pe cele rurale la subdezvoltare. Apare, astfel, un contrast puternic între zonele metropolitane care regrupează un procent puternic din populația națională, procent care depășește deseori limitele în care serviciile publice pot funcționa eficient. În același timp, există întinse zone rurale cu populație extrem de dispersată și în care centrele urbane importante sînt inexistente.

Într-un material tratînd aspectele sociale ale dezvoltării regionale în America Latină ** se precizează că „structura spațială a continentului se caracterizează prin patru mari „aglomerări” unde există veniturile cele mai ridicate, cea mai mare densitate a instalațiilor industriale și a infrastructurii, ca și cele mai bune servicii publice și tehnice din America Latină. Între altele, aceste patru „aglomerări” — Buenos Aires, São Paulo — Rio de Janeiro, Mexico și Caracas — grupează 43 milioane de locuitori adică 17 % din populația totală a Americii Latine. Pivotalii acestor aglomerări sînt cinci zone metropolitane conținînd 15 milioane de locuitori, sau 6 % din populația totală a Americii Latine. Apoi vin o serie de zone urbane existînd de vreme îndelungată, conținînd 45 de milioane de locuitori, adică 17 % din populația totală și o grupă de „centre nou formate” grupînd 25 milioane de locuitori, adică 10 % din populația totală. În sfîrșit, există zonele rurale unde trăiesc 130 milioane de locuitori adică 50 % din populația totală”.

Urbanizarea post-columbiană ar putea fi caracterizată concis în felul următor :

— O rețea urbană colonială a apărut suprapunîndu-se sau nu peste vechea rețea precolumbiană. Această rețea urbană va cunoaște dezvoltarea proprie orașelor coloniale și post-coloniale din întreaga lume capitalistă.

— În anii 1930 în urma marii crize economice apare așa-numitul „proces de industrializare substitutiv”. Acest proces a dus în țările respective (Mexico, Brazilia, Argentina, Uruguay, Chile) la o importantă creștere a populației urbane.

— Astăzi, în măsura dezvoltării sectorului legat de marile monopoluri internaționale se dezvoltă, în măsura dezvoltării sectorului terțiar și mai ales în măsura „refuzului” sectorului agrar de a absorbi „surplusul” de mîină de lucru, asistăm la o nouă creștere spectaculară a populației urbane care impune dezvoltarea în continuare a structurilor urbane. Această creștere are loc în condițiile în care America Latină resimte, ca și alte zone sau continente, efectele exploziei demografice.

* R. Stavenhagen, *Șapte teze eronate asupra Americii Latine*, Edit. Anthropos, 1973, p. 19.

** Ruben D. Utría, *Cîteva aspecte sociale ale dezvoltării regionale în America Latină*, în „Revue internationale du développement social”, nr. 4, 1973 p. 48.

Unii cercetători latino-americani leagă procesul de urbanizare al subcontinentului de *procesul de industrializare*. Conexiunea este firească deoarece în procesul modern de urbanizare * industrializarea generează urbanizare, pe de o parte, iar pe de altă parte, industrializarea autohtonă a fost repede substituită cu cea dependentă de capitalul străin.

Fenomenul care caracterizează cel mai puternic procesul de urbanizare latino-american prin dramatismul său este *marginalizarea*.

Caracterul restrictiv al pieței mîinii de lucru industriale determinat de un anumit tip de industrializare amintit anterior, migrația sat-orăș deosebit de puternică precum și creșterea în sine a populației urbane vechi, fac imposibilă integrarea solidă a acestei mari mase de oameni în structura urbană. De aici inevitabilitatea marginalizării unei părți din ce în ce mai mari a populației orașelor.

Creșterea populației urbane va apare deci în netă disproporție față de capacitatea orașului de a absorbi și integra mina de lucru care i se oferă. În această creștere un rol foarte important îl revine migrației interne. Populația orașelor latino-americane „a crescut într-un ritm anual de două ori mai rapid decît acela al populației totale” **. Ca un criteriu prim de comparație vom preciza că în perioada colonială orașele erau mici. În pragul secolului al XIX-lea Lima și Havana aveau între 50 000 și 100 000 de locuitori, numai Mexico City, Rio de Janeiro și Salvador aveau peste 100.000 de locuitori.

Iată cum se prezintă însă, populația urbană a Americii Latine raportată la totalul ei și a populația rurală, între 1950—1972, precum și prognoza creșterii acestei populații pînă în anul 2000.

Anul	Populația urbană (milioane)	Populația rurală (milioane)	Total	Populația urbană în procente față de total.
1950	60	97	162	40,47
1960	103	110	213	48,35
1970	158	125	283	55,89
1980	238	139	377	63,23
1990	350	150	500	69,98
2000	495	157	652	75,93

Sursă : *Urban and rural population individual countries and major areas* în Raport ONU (cu indicatorul CESA/P/WP. 33).

Se observă că dacă populația rurală a subcontinentului nu va reuși nici măcar să se dubleze pînă în anul 2000, populația urbană va crește de peste șapte ori ajungînd să reprezinte 3/4 din populația totală.

Rata anuală de creștere a populației urbane între 1965—1970 a fost următoarea :

Republica Dominicană	6,05	Mexico	4,88
Columbia	5,42	Brazilia	4,86
Honduras	5,38	Haiti	4,83
Ecuador	5,07	Costa Rica	4,80
Venezuela	4,92	Panama	4,65
Jamaica	4,63	Guatemala	4,04
Paraguay	4,39	Bolivia	3,79
Peru	4,31	Chile	3,54
Trinidad Tobago	4,28	Cuba	2,60
El Salvador	4,26	Argentina	2,35
Nicaragua	4,22	Uruguay	2,05

* La începuturile sale procesul de urbanizare legat de capitalism a fost generat nu atît de capitalul industrial (ca ulterior) cît mai ales de cel comercial.

** R. Stavenhagen, *Șapte teze eronate asupra Americii Latine*, Edit. Anthropos, 1973, p. 44.

Se observă de asemenea că, în general, exceptând Argentina și Uruguay care au o populație urbană de aproximativ 80 % din total și a căror rată anuală de creștere a populației urbane este de 2 %, în restul țărilor latino-americane rata de creștere a populației urbane variază în general între 4 % și 6 %.

Notabil este modul de creștere al populației rurale.

Costa Rica	3,30	Bolivia	1,72
Paraguay	2,89	Cuba	1,10
Honduras	2,79	Columbia	0,92
El Salvador	2,76	Jamaica	0,87
Ecuador	2,42	Brazilia	0,58
Guatemala	2,36	Venezuela	0,42
Panama	2,24	Trinidad Tobago	0,22
Nicaragua	2,13	Chile	0,50
Republica Dominicană	1,99	Argentina	1,54
Peru	1,97	Uruguay	1,45
Haiti	1,97		
Mexico	1,86		

Este limpede, deci, că în cadrul actualelor structuri populația rurală va continua să scadă în favoarea celei urbane.

Populația urbană tinde să se concentreze mai ales în marile metropole și în zonele înconjurătoare lor. Manifestarea cea mai vizibilă a acestei hiperurbanizări este multiplicarea orașelor — ciuperci care înconjoară toate marile orașe latino-americane și care se numesc favelas în Brazilia, callampos în Chile, ranchos în Venezuela, barrios în Peru sau villas-miseria în Argentina**.

Cartierele amintite nu dispun, în general, de instalații de apă, electricitate, salubritate, fiind construite de locuitorii săi din deșeurii menajere și industriale.

Procesul de urbanizare latino-american nu duce în general, la apariția de noi orașe ci la „umflarea” uneori monstruoasă a celor vechi. Astfel, Buenos Aires grupează 34 % din populația Argentinei, Rio de Janeiro și São Paulo 15 % din cea a Braziliei, Santiago 26 % din cea a lui Chile, Montevideo 46 % din cea a Uruguayului, Caracas 18 % din cea a Venezuelei, Lima 16 % din cea a Perului și Mexico 14 % din cea a Mexicului.

Un studiu ONU** subliniind că urbanizarea și exodul rural trebuie considerate ca fenomene ireversibile, arată că locuitorii „zonelor nereglementate” se lovesc nu numai de problema penuriei de locuințe decente dar și de grave dificultăți privind: sănătatea, gradul de alfabetizare, formația profesională, serviciile colective. Beneficiind în general, de locuri de muncă „marginale” (vinzători ambulanți, servitori, muncitori necalificați) ei sînt excluși de la ceea ce autorii denumesc progres social-economic. Cartierele „nereglementate” apar cu străzi nepavate și întortocheate, pe terenuri defavorabile construcțiilor, cu pante foarte accentuate sau în zone inundaibile și mlăștinoase. Studiul precizează că sursele exodului rural care generează fenomenul descris sînt: condițiile mizerabile de viață ale muncitorilor agricoli. 70 milioane de oameni făcînd parte din populația agrară (2/3 din ea) au un venit de 90 \$ anual. Lipsa de condiții minime de subzistență împinge irevocabil spre marile centre urbane. Exodul rural și creșterea populației urbane propriu-zise fac ca rezultatele eforturilor întreprinse pentru a reduce deficitul de locuințe să fie nule***.

În anii precedenți anului 1972 America Latină avea deja un deficit de 20 milioane de case, iar în 1975 deficitul s-a mărit cu circa 23 de milioane deci, o dublare a sa în trei ani.

Un exemplu al evoluției proliferării cocioabelor îl oferă Caracas, capitala Venezuelei.

Anul	Suprafața în ha.	Suprafața față de cea totală a orașului (în procente)
1938	247	5 %
1959	2 964	15 %
1966	5 000	18 %

* R. Stavenhagen — Șapte teze eronate asupra Americii Latine, Edit. Anthropos, 1973 p. 45.

** Amelioration des taudis et des zones de peuplement non reglementé, NO New York, 1972.

***Idem.

Autorii studiului amintit subliniază că „o reformă agrară eficientă este condiția esențială a oricărei dezvoltări ulterioare”. Ei arată, de asemenea, inexistența premiselor necesare unei ameliorări a condițiilor de locuit în America Latină.

De pe urma industrializării și urbanizării nu profită decât grupurile sociale cu un venit social ridicat, industria latino-americană de consum producând automobile, aparate electrice și electronice, cosmetice și alte produse de lux, cererea de consum a largii mase a populației fiind neglijată.

„Locuitorii cocioabelor periferice la fel ca și muncitorii agricoli fac parte din grupele cu venitul cel mai scăzut, disponibilitățile lor de a-și procura o locuință decentă reprezentând un deficit între 70 % și 90 %” *.

O parte importantă a locuitorilor „zonelor nereglementate” este afectată de șomaj. Aceasta explică o situație cum este cea a Braziliei, unde dacă populația urbană s-a dublat în ultimul timp cea a cocioabelor s-a mărit de șase ori.

Concluzia ar putea fi următoarea: atâta timp cât dezechilibrele rurale actuale persistă, atâta timp cât sectorul industrial continuă să aibă structura pe care o are, *aglomerările urbane marginale vor continua să prolifereze*, cu toate consecințele lor nefaste.

Măsuri propuse există dar cele luate sînt puține și rareori eficiente. Raportul ciclului de studii asupra prefabricării de case pentru America Latină (Copenhaga 1967) constată „că cea mai mare parte a țărilor Americii Latine nu au o politică definită a locuinței” și că „este îngrijorător de constatat că, construirea de locuințe are tendința să se încetinească în ciuda cererii crescînde de locuințe în toate țările” subcontinentului.

În studiul O.N.U. *Amélioration des taudis et des zones de peuplement non réglementé* sînt menționate „cîteva exemple de eforturi în materie de construcții” care „ar putea contribui în final la ameliorarea situației”.

— Un sistem de asanare a fost finanțat de Banca Națională pentru locuințe a Braziliei. Se prevede ca la terminarea proiectului 30 de milioane de brazilieni să fie beneficiari de apă potabilă.

— Ministerul locuințelor din Chile dădea în folosință familiilor „marginale” loturi de teren asigurate cu un minimum de servicii publice și cu un embrion de locuințe tip, ce ulterior ar putea fi mărit.

La 5 noiembrie 1966 în Republica Dominicană a început punerea în aplicare a unui plan de renovare urbană avînd ca scop ameliorarea condițiilor de viață în Santo Domingo. Au fost construite imobile cu apartamente pentru 10 000 de familii și au fost create într-un „barrio”, „instalații de bază” pentru 70 000 de persoane. În ciuda aspectelor pozitive populațiile interesate nu au profitat de nici unul din aceste proiecte, apărînd inconveniențele obișnuite ale „paternalismului”.

Alte țări care fac eforturi pentru desființarea „zonelor de locuit nereglementate” sînt Panama, Venezuela și Peru. În Peru situația era deosebit de critică, în 1972 mai mult de 20 % din populația urbană, reprezentînd 1,3 milioane de oameni, trăiau în „barriadas”. 78 % dintre aceștia nu beneficiau de nici un fel de servicii, 10 % aveau electricitate și numai 12 % apă și canalizare.

Specialiștii columbieni în probleme de locuit au propus următorul plan ameliorativ care din punct de vedere tehnic pare să fie valabil, dar financiar îl credem nerealizabil:

1. Locuințele trebuie construite astfel încît să poată cuprinde toate serviciile necesare la un preț accesibil;
2. Unitatea de locuit să poată fi extinsă pe măsura măririi familiei;
3. Cadre prefabricate (în special sanitare) montabile rapid;
4. Supermagazine specializate în vânzarea materialelor de construcții prefabricate;
5. Munca manuală a viitorilor proprietari să fie utilizată în construirea drumurilor și echipamentelor;
6. Locuințele să fie puse, în primul rînd, la dispoziția locuitorilor „marginali” și a muncitorilor din construcții;
7. Serviciile colective, școli, centre sanitare, poliție, pieți să fie instalate înainte ca zonele să fie locuite **.

* Idem

** Date utilizate din *Urban land policies and land-use central measures*, volum IV, *Latin-America, United Nations* (STECA/164/Adol 3).

Reiese însă, că terenul marilor orașe latino-americane, ca în orice societate capitalistă este supus speculei, investiția în piatră fiind una din puținele rezistente la inflație. Astfel terenul urban putea costa în 1970 :

Orașul	Pret	Teren situat
Buenos Aires	1 300 \$/m ²	centru rezidențial
	2 600 \$/m ²	centru comercial
Lima	57 000 \$/ha	periferie
La Paz	40 \$/m ²	centru rezidențial
	200 \$/m ²	centru comercial
Quito	86 \$/m ²	centru
Santiago	3 600 \$/ha	periferie neconstruită
Mexico City	1 600 \$/m ²	centru rezidențial

Specula de teren, sistemul de proprietate al pământului urban, starea de deficit a balanțelor de plăți latino-americane, acumularea deseori primitivă de capital, însăși mecanismul de funcționare al societății fac imposibile în actualele condiții, realizarea de reale reforme în domeniul locuinței în America Latină.

Efficiența sau ineficiența programelor de construcții ieftine și accesibile nu poate fi separată de modul global de funcționare al societăților latino-americane.

Poate că nu este întâmplător faptul că în Argentina atât de zguduită social și condusă de marea finanță, sume importante de bani destinate construirii a mari complexe de locuințe ieftine au dispărut din țară o dată cu fostul influent ministru și secretar prezidențial Lopez Rega.

Poate că nu este întâmplător nici că asociațiile eficiente de „barriadas” care constituie „un exemplu” de ceea ce se poate realiza în direcția ameliorării condițiilor de viață a populației marginale, au fost realizate într-un Peru condus de militari progresiști.

Problema populației marginale nu este una care ține de caritatea publică sau privată ci una macrosocială. Locuitorii zonelor marginale nu sînt inapți sociali ci constituie în general partea cea mai dinamică și mai exploatată a populației rurale silită să emigreze spre centrele urbane.

Aici însă ei „beneficiază” de inadaptare, șomaj, boli fiziologice și sociale generate de o societate dependentă care nu este capabilă, din cauza propriilor sale structuri și modului de funcționare, să-i integreze.